

Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ, Ο ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ 2/3

Σοφία Ν. Αντωνοπούλου

Η στροφή από τον Κεϋνσιανισμό στον Μονεταρισμό στη Δ. Ευρώπη και τις ΗΠΑ πραγματοποιήθηκε κυρίως στα τέλη της δεκαετίας του '70 - αρχές της δεκαετίας του '80 και εντέλθεν και σήμανε τον περιορισμό του κράτους πρόνοιας, την αύξηση της ανεργίας και την προοπτική περιθωριοποίησης ευρύτατων στρωμάτων του πληθυσμού, εντέλει την κοινωνία των 2/3. Ο Μονεταρισμός στην Ευρώπη και η πολιτική του έκφραση, ο Νεοφιλελευθερισμός, θεσμοποιήθηκε ως κυρίαρχη αντίληψη με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, η οποία διατείνεται ότι θέτει τα θεμέλια της Ευρώπης του 21^{ου} αιώνα.

Στην παρούσα εισήγηση θα υποστηρίξουμε ότι ο Νεοφιλελευθερισμός αντιπροσωπεύει κυρίως τα συμφέροντα του χρηματιστικού κεφαλαίου σε αντίθεση με τα συμφέροντα του βιομηχανικού κεφαλαίου. Θα υποστηρίξουμε ειδικότερα ότι ο Νεοφιλελευθερισμός είναι η πολιτική έκφραση μίας νέας πραγματικότητας στον καπιταλιστικό κόσμο, η οποία χαρακτηρίζεται από την υποχώρηση της σχετικής ισχύος του βιομηχανικού κεφαλαίου και την επικυριαρχία του χρηματιστικού κεφαλαίου και της χρηματιστικής κερδοσκοπίας στις χώρες της Δύσης. Οι εξελίξεις αυτές είναι με τη σειρά τους αποτέλεσμα μεγάλων ανακατατάξεων στις οικονομίες της Δύσης. Στην ανάλυση που ακολουθεί εξετάζουμε διάφορες όψεις του σύγχρονου καπιταλισμού, όπως την αποκέντρωση της παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα, την τεχνολογία της πληροφορίας και την επικυριαρχία της χρηματιστικής κερδοσκοπίας, η οποία έχει πάρει διαστάσεις χωρίς προηγούμενο στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, θέτοντας τη σφραγίδα του παρωσιτισμού στις οικονομίες της Δύσης. Εξέλιξη η οποία δικαιώνει το χαρακτηρισμό του σύγχρονου καπιταλισμού ως "καπιταλισμού καζίνο", όπως έχει χαρακτηριστεί ήδη από τη δεκαετία του 80. Τις εξελίξεις αυτές επιχειρούμε να τις συλλάβουμε ως εκδηλώσεις μίας και της αυτής διαδικασίας καπιταλιστικής ανάπτυξης, της ούτω ονομαζόμενης διαδικασίας παγκοσμιοποίησης.

Όπως αναφέραμε ήδη, η νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική, άλλως μονεταριστική πολιτική, αντικατέστησε την κεϋνσιανή πολιτική στα τέλη της δεκαε-

τίας του '70 και επικράτησε και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού τη δεκαετία του '80. Η μονεταριστική πολιτική, με τη Βρετανία και τις ΗΠΑ τότε επικεφαλής, πέτυχε να μειώσει τον πληθωρισμό, αλλά οδήγησε, ιδίως την Ευρώπη, σε μία άνευ προηγουμένου ύφεση, τόσο με όρους διάρκειας όσο και βάθους. Περιττό να σημειώσουμε εδώ ότι ο Μονεταρισμός και ο Νεοφιλελευθερισμός επικράτησε παγκοσμίως, τόσο στον τότε Δεύτερο (πρώην σοσιαλιστικές χώρες) όσο και στον Τρίτο Κόσμο, χάρις στην παγκόσμια επικυριαρχία των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών και με μοχλό τους διεθνείς οργανισμούς, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Ο Νεοφιλελευθερισμός αποδομεί έκτοτε σταδιακά το κράτος πρόνοιας σε ολόκληρη την Ευρώπη, ενώ η ανεργία πλησιάζει σε επίπεδα που απειλούν την κοινωνική συνοχή, διαιρώντας την ευρωπαϊκή κοινωνία μεταξύ ενός ενσωματωμένου τμήματος του πληθυσμού και ενός περιθωριοποιημένου, τείνοντας να καταστήσουν την κοινωνία των 2/3 μόνιμο καθεστώς. Όπως είναι γνωστό, οι άνεργοι στην Ευρώπη έχουν φθάσει τα 20 περίπου εκατομμύρια ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '90 και δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι η κατάσταση αυτή μετριάζεται. Παρόλο που τα τελευταία χρόνια έχει σημειωθεί κάποια οικονομική ανάκαμψη στην Ευρώπη, η ανάκαμψη αυτή δε συνοδεύεται από τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας¹.

Κατά τη διάρκεια της αναταραχής στο Ευρωπαϊκό Νομισματικό Σύστημα τον Αύγουστο του 1993 έξι επιφανείς οικονομολόγοι του MIT, ανάμεσα σ'αυτούς τρεις κάτοχοι βραβείου Νόμπελ, προειδοποίησαν ότι η Ευρώπη μοιάζει να επαναλαμβάνει σήμερα τα δραματικά λάθη της δεκαετίας του 1920, τα οποία οδήγησαν στο "μεγάλο κράχ"². Γιατί, εν τοιαύτη περιπτώσει, η Ευρώπη επιμένει σ'αυτήν την πολιτική; Για να απαντήσει κανείς σε αυτό το ερώτημα, πρέπει να εξετάσει ποιός κερδίζει και ποιός χάνει με τη μονεταριστική πολιτική. Είναι πρόδηλο ότι η πλευρά που πληρώνει ακριβότερα αυτήν την πολιτική είναι οι εργαζόμενοι πληθυσμοί της Ευρώπης. Αλλά αυτό, αρκούντως φανερό, δεν είναι παρά μέρος του όλου ζητήματος. Τι άραγε συμβαίνει με το ευρωπαϊκό κεφάλαιο και ιδιαίτερα με τις πλέον σημαντικές του μερίδες, το χρηματιστικό και το βιομηχανικό κεφάλαιο; Ας εξετάσουμε το ζήτημα κάπως διεξοδικότερα.

Όπως είναι γνωστό, οι ευρωπαϊκές αλλά και οι αμερικανικές κυβερνήσεις έχουν να αντιμετωπίσουν τον παρακάτω συνδυασμό προβλημάτων: μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα, μεγάλο δημόσιο χρέος, σοβαρά ελλείμματα στο εμπορικό ισοζύγιο (με κύρια εξαίρεση τη Γερμανία), ύφεση και ανεργία. Ταυτόχρονα οφείλουν να ελέγξουν τον πληθωρισμό. Προκειμένου να αντιμετωπίσει μία κυβέρνηση αυτά τα προβλήματα, δύο στρατηγικές είναι ανοικτές, οι οποίες αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικά ζεύγη στόχων. Συγκεκριμένα, στον στόχο της οικονομικής ανάκαμψης και της μείωσης της ανεργίας από τη μία, της σταθερότητας

των τιμών και του ισχυρού νομίσματος από την άλλη. Τα δύο αυτά ξεύγη στόχων αποκλείουν αμοιβαίως το ένα το άλλο. Με άλλα λόγια, στην παρούσα συγκυρία δεν είναι δυνατή η επιδίωξη οικονομικής ανάκαμψης και ισχυρού νομίσματος ταυτόχρονα. Η επιλογή του ενός αποβαίνει σε βάρος του άλλου. Εν ολίγοις, μία πολιτική οικονομικής ανάκαμψης και μείωσης της ανεργίας οφείλει να συμβιώσει με τον πληθωρισμό, μία πολιτική χαμηλού πληθωρισμού και ισχυρού νομίσματος είναι υποχρεωμένη να συμβιώσει με την ύφεση και την ανεργία. Σήμερα ακολουθείται από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις η δεύτερη επιλογή, με όλες τις συνέπειές της. Θα δούμε παρακάτω γιατί.

Η πρώτη στρατηγική, η οποία θα στόχευε κατά πρώτο λόγο στην οικονομική ανάκαμψη με συνακόλουθη μείωση της ανεργίας, θα μπορούσε να περιγραφεί ως παραλλαγή της κεϋνσιανής πολιτικής και θα περιελάμβανε: αύξηση των δημοσίων επενδύσεων, μείωση των επιτοκίων και υποτίμηση του νομίσματος. Η μείωση των επιτοκίων θα καθιστούσε το χρήμα φθηνότερο στο βιομηχανικό κεφάλαιο και θα οδηγούσε σε νέες βιομηχανικές επενδύσεις. Ταυτόχρονα, χαμηλότερη αξία του νομίσματος θα οδηγούσε στο ίδιο αποτέλεσμα, δηλαδή σε υψηλότερη βιομηχανική δραστηριότητα, καθώς θα προωθούσε τις εξαγωγές. Ευνόητο είναι ότι τα τρία μέτρα σε συνδυασμό θα δημιουργούσαν τις συνθήκες για οικονομική ανάκαμψη και ταυτοχρόνως νέες θέσεις εργασίας. Είναι φανερό ότι μία τέτοια οικονομική στρατηγική θα ήταν προς όφελος του βιομηχανικού κεφαλαίου, ενώ ταυτόχρονα θα οδηγούσε σε μείωση της ανεργίας. Θα είχε όμως ως παρενέργεια την αύξηση του πληθωρισμού. Αυτό, σε συνδυασμό με τα μειωμένα επιτόκια και τη μειωμένη αξία του νομίσματος, θα υπονόμει τη θέση του χρηματιστικού κεφαλαίου της συγκεκριμένης χώρας, καθώς θα οδηγούσε σε φυγή των διεθνών καταθέσεων από το συγκεκριμένο νόμισμα. Για να συνοψίσουμε: στην παρούσα συγκυρία μία τέτοια οικονομική στρατηγική, εμπευόμενη από τον Κεϋνσιανισμό, θα ήταν σε βάρος του χρηματιστικού κεφαλαίου..

Η δεύτερη οικονομική στρατηγική, η οποία στοχεύει κατά πρώτο λόγο σε χαμηλό πληθωρισμό και ισχυρό νόμισμα, είναι η πεμπτουσία του Νεοφιλελευθερισμού. Τα μέσα αυτής της στρατηγικής είναι αρχικώς γνωστά: δραστική περικοπή των δημοσίων δαπανών με κύριο θύμα το κράτος πρόνοιας, υψηλά επιτόκια και υπερτιμημένα ευρωπαϊκά νομίσματα. Τα αποτελέσματά της είναι αυτά τα οποία βιώνει η Ευρώπη σήμερα: χαμηλός πληθωρισμός, αλλά παρατεταμένη οικονομική δυσπραγία και πρωτοφανή επίπεδα ανεργίας. Ο Νεοφιλελευθερισμός, ή Μονεταρισμός, όντας στον αντίποδα της προηγούμενης οικονομικής στρατηγικής, αντιπροσωπεύει την αντιστροφή των εξυπηρετούμενων οικονομικών συμφερόντων. Με άλλα λόγια, λειτουργεί προς όφελος του χρηματιστικού κεφαλαίου και σε βάρος του βιομηχανικού κεφαλαίου.

Αλλά δεν είναι δυνατόν να κατανοήσει κανείς πλήρως τις οικονομικές τάσεις και τα συμφέροντα που αντιπροσωπεύει ο νεοφιλελευθερισμός, αν δε λάβει υπόψη ένα άλλο κρίσιμο ζήτημα, στο οποίο αναφερθήκαμε στην αρχή αυτού του κειμένου. Όπως σημειώθηκε, ο νεοφιλελευθερισμός είναι η πολιτική έκφραση μίας νέας εποχής στον αναπτυσσόμενο καπιταλιστικό κόσμο, η οποία χαρακτηρίζεται από την υποχώρηση της σχετικής ισχύος του βιομηχανικού κεφαλαίου και την επικυριαρχία του χρηματιστικού κεφαλαίου και της χρηματιστικής κερδοσκοπίας. Η εξέλιξη αυτή είναι συνυφασμένη με την αποβιομηχάνιση των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών και την παράλληλη εκβιομηχάνιση των χωρών που βρίσκονται στην περιφέρεια του καπιταλισμού, στο πλαίσιο ενός νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Αλλά στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε παρακάτω. Ας δούμε προηγουμένως τις διαστάσεις που έχει πάρει η χρηματιστική κερδοσκοπία στις χώρες της Δύσης.

Ως χρηματιστική κερδοσκοπία ορίζουμε την κερδοσκοπία που συντελείται στις αγορές συναλλάγματος και το χρηματιστήριο. Η νομισματική κερδοσκοπία, με άλλα λόγια η αγορά και η πώληση εμπορεύσιμων νομισμάτων, έφθασε το 1991 τον όγκο των 100 τρισεκατομμυρίων δολλαρίων, αριθμός οκτώ φορές μεγαλύτερος από τον όγκο του διεθνούς εμπορίου αγαθών και υπηρεσιών, ο οποίος έφθασε στον ίδιο χρόνο τα 14 τρισεκατομμύρια δολάρια περίπου (Παπανδρόπουλος, 1992: 64). Σύμφωνα με την Τράπεζα Διεθνών Διακανονισμών, η αξία των νομισματικών συναλλαγών υπερέβαινε το 1 τρισεκατομμύριο δολάρια ημερησίως στις διεθνείς αγορές συναλλάγματος το 1993³. Δεν είναι, κατά συνέπεια, τυχαίο ότι σήμερα ο πλέον σημαντικός παράγοντας στον προσδιορισμό των συναλλαγματικών ισοτιμιών είναι οι συναλλαγές που πραγματοποιούνται στις διεθνείς αγορές συναλλάγματος μάλλον, παρά οι εμπορικές ανταλλαγές αγαθών και υπηρεσιών (Ungerer, 1989: 235). Από την άλλη μεριά, οι διεθνείς κινήσεις κεφαλαίων δημιούργησαν το 1991 εισόδημα 160 δισεκατομμυρίων δολλαρίων στη Δύση μόνον από διάφορες προμήθειες. Το ποσό αυτό είναι περισσότερο από τρεις φορές μεγαλύτερο από το καθαρό κέρδος των 500 μεγαλύτερων επιχειρήσεων στον κόσμο που δημοσιεύεται κάθε χρόνο στο αμερικανικό περιοδικό *Fortune* (Παπανδρόπουλος, 1992: 64). Η κερδοσκοπία βεβαίως δεν περιορίζεται στις διεθνείς αγορές συναλλάγματος, αλλά ανθεί και στις διεθνείς αγορές μετοχών και ομολογιών. Το 1995 η αξία των συναλλαγών επί των μετοχών στα ευρωπαϊκά χρηματιστήρια έφθασε τα 2,7 τρισεκατομμύρια ECU συναλλαγών επί των ομολογιών έφθασε τα 15 τρισεκατομμύρια ECU. Τον ίδιο χρόνο το εξωτερικό εμπόριο των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης έφθασε μόλις το 1 τρισεκατομμύριο ECU. Με άλλα λόγια, η αξία των συναλλαγών σε μετοχές και ομολογίες ήταν περίπου δεκαέξι φορές μεγαλύτερη της αξίας των εξωτερικών

εμπορικών συναλλαγών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μπορούμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι η χρηματιστική κερδοσκοπία έχει καταστεί εξέχουσα πηγή πλουτισμού στη Δύση (Morita & Ishihara, 1990). Βεβαίως πρόκειται για καθαρά παρασιτικό τρόπο δημιουργίας πλούτου, εφόσον δεν παράγεται κανένα προϊόν ή υπηρεσία. Η χρηματιστική κερδοσκοπία έχει, κατά συνέπεια, αποκτήσει πρωτοφανείς διαστάσεις στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, θέτοντας τη σφραγίδα του παρασιτισμού στις οικονομίες της Δύσης. Αυτή είναι ακριβώς η βάση του λεγόμενου "καπιταλισμού καζίνο" (McIntyre, 1991; Strange, 1986). Ένα σημαντικό συμπέρασμα εδώ είναι ότι ο Νεοφιλευθερισμός είναι η πολιτική έκφραση ενός καθ' όλα παρασιτικού τομέα στις οικονομίες της Δύσης. Αυτός ο παρασιτικός τομέας, σήμερα επιφανής, υπαγορεύει πολιτικές που καταδικάζουν τις ευρωπαϊκές οικονομίες στη στασιμότητα και τους ευρωπαϊκούς λαούς στην ανεργία.

Ας δούμε όμως τώρα άλλες πλευρές του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος. Τη μεταπολεμική περίοδο η εξαγωγή κεφαλαίων από τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες προς τον υπόλοιπο κόσμο πήρε σε διευρυνόμενη κλίμακα τη μορφή άμεσων και κυρίως βιομηχανικών επενδύσεων, που πραγματοποιήθηκαν από τις πολυεθνικές εταιρίες. Η εξαγωγή κεφαλαίων αυτής της μορφής πήρε σημαντικές διαστάσεις κυρίως τη δεκαετία του '60 και μετέπειτα και οδήγησε στην ταχεία εκβιομηχάνιση των χωρών της περιφέρειας που ενσωματώθηκαν σ' αυτήν τη διαδικασία. (Frobel, et.al., 1980; Frank, 1981; Lipietz, 1982; Hamilton, 1986; Linge, 1988; Bina & Yaghmaian, 1991).

Η ίδρυση βιομηχανικών μονάδων στις περιφερειακές χώρες από τις πολυεθνικές εταιρίες συνοδεύθηκε σε ένα αριθμό περιπτώσεων από μία παράλληλη διαδικασία κλεισίματος αντίστοιχων μονάδων στα παραδοσιακά βιομηχανικά κέντρα των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Έτσι, αν λάβουμε υπόψη και τις δύο πλευρές του φαινομένου, μπορούμε να πούμε ότι η διαδικασία αυτή ισοδυναμούσε με επαναχωροθέτηση μέρους της βιομηχανικής παραγωγής από τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, από το κέντρο του συστήματος, στην περιφέρεια, διαδικασία η οποία οδήγησε στη σταδιακή αποβιομηχάνιση των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών, οι συνέπειες της οποίας έγιναν ιδιαίτερα αισθητές προς το τέλος της δεκαετίας του '70 και εντεύθεν (Blackaby, 1978; Frobel, et.al., Blueston and Harrison, 1982; Coates & Hillard, 1986; Coriat & Petit, 1991). Στην πραγματικότητα η αποβιομηχάνιση των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών είναι το αποτέλεσμα της μετανάστευσης του ευρωπαϊκού και αμερικανικού κεφαλαίου στις χώρες της περιφέρειας σε αναζήτηση φθηνών εργατικών χεριών και των λεγομένων φορολογικών παραδείσεων. Σε διμερείς συγκρίσεις, π.χ. ΗΠΑ/Ταϊβάν, σε ορισμένες από τις παραγωγικές διαδικασίες που μεταφέρονται

από τις πολυεθνικές στις αναπτυσσόμενες χώρες (π.χ. τα ηλεκτρονικά), τα ημερομίσθια στις χώρες υψηλού εισοδήματος εμφανίζονται 18 φορές υψηλότερα από αυτά των αναπτυσσομένων χωρών (E.C.S.I.M., 1979 : 55)⁴.

Η παραδοσιακή διαίρεση του κόσμου ανάμεσα σε σχετικά λίγες χώρες που εξειδικεύοντο στη βιομηχανική παραγωγή, ενώ ο υπόλοιπος κόσμος εξειδικεύετο στην παραγωγή αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών, δεν ισχύει πλέον. Αλλά ενώ αυτό έχει ευρύτατα αναγνωρισθεί (E.C.S.I.M, 1979; Frobel, et.al., 1980; Jenkins, 1984; Henderson & Castells, 1987; Liemt, 1988; Folke, et.al., 1992; Mittlelman, 1995), το ακριβές περιεχόμενο του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας δεν έχει προσδιορισθεί. Όπως υποστηρίζουμε σε πρόσφατη εργασία μας (Αντωνοπούλου, 1997), το διεθνές καπιταλιστικό σύστημα κινείται σταδιακά προς μία διαίρεση του κόσμου ανάμεσα σε λίγες χώρες που θα επικεντρώνουν κυρίως στην οικονομική διεύθυνση και τον έλεγχο του παγκόσμιου συστήματος και την παραγωγή γνώσης και τεχνολογίας, διατηρώντας μόνον την παραγωγή βιομηχανικών προϊόντων της πιο προηγμένης τεχνολογίας, και στον υπόλοιπο κόσμο που θα επιφορτίζεται κυρίως με τη μαζική παραγωγή τόσο βιομηχανικών όσο και αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών. Με άλλα λόγια, το διεθνές καπιταλιστικό σύστημα κινείται σταδιακά προς μία διαίρεση του κόσμου ανάμεσα σε λίγες χώρες που θα επιφορτίζονται κυρίως με τον συγκεντρωποιημένο έλεγχο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος και τη συνακόλουθη παραγωγή γνώσης και τεχνολογίας και στον υπόλοιπο κόσμο που θα επιφορτίζεται κυρίως με την υλική παραγωγή.

Εντούτοις, προς το παρόν η σχετική διαδικασία εκδηλώνεται ως τάση. Κατά πόσον θα ολοκληρωθεί σε μία σαφή διαίρεση ή όχι, αυτό εξαρτάται, όπως είναι ευνόητο, από ένα πλήθος παραγόντων και διαδικασιών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών. Λόγου χάρη, αν οι εργαζόμενες μάζες στις περιφερειακές χώρες μπορέσουν να συγκροτηθούν πολιτικά και να διεκδικήσουν καλλίτερους όρους αμοιβής και συνθηκών εργασίας, το "συγκριτικό πλεονέκτημα" των περιφερειακών χωρών όσον αφορά στο εργατικό κόστος θα μειωθεί. Εντούτοις, υπο τις παρούσες συνθήκες αυτό είναι εξαιρετικά δύσκολο, δεδομένων των ολοκληρωτικών καθεστώτων που βρίσκονται στην εξουσία σε πολλές περιφερειακές χώρες αφενός, των ποσοστών ανεργίας που μαστίζουν αυτές τις χώρες αφετέρου. Τα ποσοστά αυτά αντιπροσωπεύουν ένα σχεδόν ανεξάντλητο εφεδρικό στρατό εκατοντάδων εκατομμυρίων ανέργων, που αγωνίζονται για απλή επιβίωση στις περισσότερες χώρες της περιφέρειας.

Καθώς το κεφάλαιο συσσωρεύεται σε διαρκώς διευρυνόμενη κλίμακα στο κέντρο του συστήματος, ο κόσμος διαιρείται ολοένα και περισσότερο ανάμεσα σε λίγες χώρες που διαθέτουν κεφάλαιο, μέσα παραγωγής, και τον υπόλοιπο κό-

σμο που διαθέτει απλώς εργασία. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχοντας επεκταθεί σε ολόκληρο τον πλανήτη, έχει αναπαραγάγει τη θεμελιώδη του αντίφαση, τον αποχωρισμό του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής, τη διαίρεση ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, σε παγκόσμια κλίμακα. Καθώς δε τείνει προς μία διαίρεση του κόσμου ανάμεσα σε λίγες χώρες που θα επικεντρώνουν στη διεύθυνση του παγκόσμιου συστήματος και στον υπόλοιπο κόσμο που θα επιφορτίζεται με την παραγωγή, τείνει να αναπαραγάγει το θεμελιώδη καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα σε διευθυντική και εκτελεστική εργασία σε παγκόσμια κλίμακα επίσης.

Η διαίρεση του κόσμου ανάμεσα σε λίγες χώρες που θα επικεντρώνουν κυρίως στη διεύθυνση και τον οικονομικό έλεγχο και τον υπόλοιπο κόσμο κυρίως στην υλική παραγωγή, θα σημαίνει ότι η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών θα ασχολείται με τις υπηρεσίες: υπηρεσίες οργανωμένες περί της διαχείρισης και του ελέγχου του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος και υπηρεσίες συναρτημένες με την παραγωγή γνώσης και τεχνολογίας, αλλά και υπηρεσίες σχετικές με τη διανομή των προϊόντων και την κατανάλωση. Πολλοί περιγράφουν αυτές τις εξελίξεις ως ανάδυση νέων κατηγοριών εργαζομένων, "νέων κοινωνικών τάξεων", όπως η "νέα τάξη των εργαζομένων στις υπηρεσίες" (new service class), ή τάξη των "εργατών γνώσης" (knowledge workers) (Kumar, 1995: 25-5). Το βάρος του φυσικού κάματος θα μεταφερθεί στην περιφέρεια, οι εργαζόμενοι πληθυσμοί της οποίας θα απασχολούνται κυρίως με την υλική παραγωγή.

Όπως είναι εύλογο, οι εξελίξεις αυτές συνεπάγονται την επιταχυνόμενη αύξηση των υπηρεσιών στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, τη διόγκωση του τριτογενούς τομέα και τη συρρίκνωση της μεταποιητικής παραγωγής, τη συρρίκνωση του βιομηχανικού τομέα, εξελίξεις που οδηγούν στη λεγόμενη "μετα-βιομηχανική κοινωνία" (πρβλ. Kumar, 1995 : 1-5 & 26-27). Οι εξελίξεις αυτές αντανακλώνται σαφώς στη σύνθεση του ΑΕΠ και του ενεργού πληθυσμού των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, η βιομηχανική παραγωγή μαζί με τα μεταλλεία και την ενέργεια αντιπροσωπεύουν σήμερα μόνο το 28% του ΑΕΠ, ενώ οι υπηρεσίες αντιπροσωπεύουν 61%. Στη Γερμανία οι αντίστοιχοι αριθμοί είναι 28% και 60%. Στην Ιταλία 26% και 66%. Ανάλογα ποσοστά αντιστοιχούν και στις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αλλά οι ΗΠΑ προηγούνται αυτών των τάσεων. Η βιομηχανική παραγωγή μαζί με τα μεταλλεία και την ενέργεια αντιπροσωπεύουν εκεί μόνο το 20% του ΑΕΠ, ενώ οι υπηρεσίες φθάνουν στο εκπληκτικό ποσοστό 72% (OECD, 1993). Οι αριθμοί αυτοί αποκαλύπτουν με κάθε σαφήνεια την υποχώρηση της σημασίας του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ και τη διόγκωση των υπηρεσιών.

Καθώς οι πολυεθνικές εταιρίες έχουν εξελιχθεί στο κέντρο οργάνωσης και ελέγχου της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής, επιλεγμένοι κλάδοι παραγωγής, ή επιλεγμένες φάσεις της μεταποιητικής διαδικασίας ενός και του αυτού προϊόντος, ανατίθενται σε διάφορες ανά τον κόσμο χώρες ανάλογα με το "συγκριτικό πλεονέκτημα" της κάθε μίας. Η διαδικασία αυτή έχει διευκολυνθεί από τις σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις και έχει καταστεί δυνατή χάρη στις φθηνές μεταφορές. Έχει έτσι καταστεί δυνατή η διαίρεση της παραγωγικής διαδικασίας σε επιμέρους φάσεις, οι οποίες μπορούν να ανατεθούν και να διεκπεραιωθούν ανεξάρτητα η μία από την άλλη σε διαφορετικές γεωγραφικές τοποθεσίες (Frobel, et.al., 1980: 1-15, 33-37). Για παράδειγμα, η General Motors παρήγε ήδη από το 1982 το μοντέλο αυτοκινήτου S στο ευρωπαϊκό της δίκτυο, το οποίο απασχολούσε 120.000 εργαζομένους κατανεμημένους σε 39 εργοστάσια σε 17 χώρες (Murray, 1983: 79). Αυτή η γεωγραφική διασπορά της μεταποιητικής διαδικασίας μπορεί να περιγραφεί και ως αποκέντρωση της παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα.

Σε αυτήν την υπερεθνική οργάνωση της παραγωγής οι διάφορες μονάδες, εγκατεστημένες σε διάφορες γεωγραφικές τοποθεσίες, σχηματίζουν απλούς κρίκους σε αλυσίδες επιχειρήσεων που πραγματοποιούνται από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις σε ολόκληρο τον κόσμο... Με άλλα λόγια, το επίπεδο ολοκλήρωσης της παραγωγικής διαδικασίας δεν είναι πλέον η εθνική οικονομία, αλλά η πολυεθνική επιχείρηση που λειτουργεί σε παγκόσμια βάση. Ενώ σε προηγούμενες περιόδους υπήρχε μία παγκόσμια αγορά εμπορευμάτων, σήμερα έχει επιπλέον δημιουργηθεί ένα παγκόσμιο σύστημα στενά διασυνδεδεμένων παραγωγικών μονάδων. Αλλά ενώ η παραγωγική διαδικασία είναι αποκεντρωμένη σε ολόκληρο τον κόσμο, η διαχείριση και ο έλεγχός της συγκεντρώνεται σε λίγα επιτελεία στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες. Παράλληλη προς αυτήν τη διαδικασία είναι η δημιουργία μιας διεθνούς αγοράς χρηματιστικού κεφαλαίου (O'Brien, 1992; Coakley, 1984; Andreff, 1984). Αυτό το παγκόσμιο σύστημα παραγωγής και χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, το οποίο ελέγχεται από τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, είναι, σύμφωνα με την ανάλυσή μας, η οικονομική βάση της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης⁵.

Η επιτέλεση της οικονομικής διαχείρισης και του ελέγχου σε παγκόσμια κλίμακα χρειάζεται ακριβώς την τεχνολογία της πληροφορίας, δηλαδή τους υπολογιστές και τις σύγχρονες τηλεπικοινωνίες υψηλής τεχνολογίας (ψηφιακή τηλεφωνία, τηλεπικοινωνιακοί δορυφόροι, κλπ) οι οποίες αγκαλιάζουν ολόκληρη την υφήλιο με ένα αποτελεσματικό δίκτυο, το οποίο επιτρέπει την ταχεία μετάδοση της πληροφορίας σε ολόκληρο τον κόσμο (Dertouzos, 1991). Η μετάδοση της πληροφορίας έχει πολύ διευκολυνθεί από την ανάπτυξη της ψηφιακής τεχνολο-

γίας και της τεχνολογίας των οπτικών ινών, τεχνολογίες οι οποίες βελτιώνουν συνεχώς την ποιότητα και την ποσότητα, ενώ επίσης χαμηλώνουν το κόστος της καλωδιακής ή της δορυφορικής μετάδοσης πληροφορίας κάθε είδους (κείμενο, ήχος, κινούμενη εικόνα, ξεχωριστά ή σε συνδυασμό - πρόκειται για τα λεγόμενα πολυμέσα) (Δουράκης, 1977: 95). Όπως επιτυχώς παρατηρούν οι Castells και Henderson, "... οι νέες τεχνολογίες και ιδιαίτερα οι τηλεπικοινωνίες, είναι μία υλική συνθήκη αναγκαία για τη διεθνοποίηση της οικονομίας ... Μόνο μέσω ενός ολοκληρωμένου συστήματος τηλεπικοινωνιών και υπολογιστών είναι δυνατή η ολοκλήρωση και ταυτόχρονα η αποκέντρωση της παραγωγής, της διανομής και της διαχείρισης, σε ένα παγκόσμιο, ευέλικτο, διασυνδεδεμένο σύστημα. Οι νέες τεχνολογίες της τηλεπικοινωνίας είναι οι ηλεκτρονικές λεωφόροι της εποχής της πληροφορίας, ισοδύναμες με το ρόλο που έπαιξαν τα συστήματα σιδηροδρόμων στη διαδικασία της εκβιομηχάνισης (Henderson and Castells, 1987: 6).

Η ταχεία μετάδοση της πληροφορίας είναι εκ των ων ουκ άνευ ιδίως για τις χρηματιστικές συναλλαγές, δηλαδή τις τραπεζικές, τις συναλλαγές επί των εμπορεύσιμων νομισμάτων και τις συναλλαγές επί των μετοχών και των ομολογιών, δραστηριότητες οι οποίες, όπως είδαμε παραπάνω, κυριαρχούν στις οικονομίες της Δύσης. Η τεχνολογία της πληροφορίας παρέχει τα δίκτυα το οποίο διασυνδέει τις αγορές συναλλάγματος, μετοχών και ομολογιών και επιτρέπει την ταχεία μετάδοση της πληροφορίας σε διεθνή κλίμακα και σε εικοσιτετράωρη βάση. Για παράδειγμα, στο εμπόριο συναλλάγματος μπορεί να γίνει τζίρος εκατομμυρίων δολλαρίων μέσα σε λίγα λεπτά στις αγορές συναλλάγματος, καθιστώντας την ταχεία μετάδοση της πληροφορίας εξαιρετικής αξίας. Ο αντιπρόεδρος της Τράπεζας της Αμερικής παρατηρεί ότι "η αξία της χρηματιστικής πληροφορίας πλησιάζει ταχύτατα την αξία του ίδιου του χρήματος" (αναφέρεται από Lockdley, 1986: s87). Για να δώσουμε μόνο ένα παράδειγμα της ταχύτητας και της κλίμακας των υπό συζήτηση δραστηριοτήτων: Ο γνωστός κερδοσκοπός G. Soros κέρδισε διανυκτός ένα δισεκατομμύριο δολάρια κερδοσκοπώντας επί της αγγλικής λίρας τον Αύγουστο του 1993. Το παράδειγμα αυτό δείχνει τη σημασία της τεχνολογίας της πληροφορίας για την πραγματοποίηση των σύγχρονων οικονομικών δραστηριοτήτων. Αυτή ακριβώς είναι η βάση της ονομαζόμενης κοινωνίας της πληροφορίας και οικονομίας της πληροφορίας, όροι που αποδίδονται στις σύγχρονες προηγμένες καπιταλιστικές χώρες.

Αλλά η τεχνολογία της πληροφορίας έχει, επίσης, εισαχθεί στην παραγωγική διαδικασία με τη μορφή της λεγόμενης ευέλικτης μεταποίησης. Η τελευταία αντιπροσωπεύει τη σύγχρονη τεχνολογία στο επίπεδο της παραγωγής και εισάγει τον προγραμματισμό μέσω ηλεκτρονικών υπολογιστών των εργαλειομηχανών, ώστε αυτές να είναι σε θέση να μεταβάλλουν τις κινήσεις τους προσαρμο-

ζόμενες σε ποικιλία σχεδίων, χωρίς δηλαδή να μεταβάλλεται η δομή τους. Πρόκειται για τις λεγόμενες εργαλειομηχανές γενικού σκοπού (general purpose machine tools), σε αντιδιαστολή με τις παραδοσιακές εργαλειομηχανές οι οποίες μπορούν να παράγουν μόνο ένα προϊόν με σταθερό σχέδιο (οι λεγόμενες εξειδικευμένες ως προς τον σκοπό εργαλειομηχανές - purpose specific machine tools). Αυτή η νέα τεχνολογία είναι περισσότερο γνωστή ως μεταποίηση υποβοηθούμενη από υπολογιστή (Computer Aided Manufacture-CAM), η οποία εφαρμόζεται επίσης και στο σχεδιασμό του προϊόντος (Computer Aided Design-CAD). Αλλά η τεχνολογία της πληροφορίας έχει υπεισέλθει και στην εκτέλεση των διοικητικών εργασιών και των εργασιών γραφείου. Έχει ευρύτερα επαναστατικοποιήσει την εκτέλεση διαφόρων υπηρεσιών, καθιστώντας δυνατή την αυτοποιημένη διεκπεραίωσή τους (Kumar, 1995: 20-22).

Η τεχνολογία της πληροφορίας έχει εισαχθεί τόσο στη μεγάλη όσο και στη μικρή κλίμακα μεταποίηση. Φυσικά η μεγάλη κλίμακα μεταποίηση έχει προ πολλού μηχανοποιηθεί και στις αρχές του 20ου αιώνα μετασχηματίστηκε από τον Φορντισμό, τεχνολογική επανάσταση η οποία εισήγαγε την αλυσίδα παραγωγής, στη μεταποιητική διαδικασία. Παρ' όλα αυτά, η τελική συναρμολόγηση του προϊόντος παρέμεινε σε σημαντικό βαθμό έντασης εργασίας. Η σύγχρονη τεχνολογία της πληροφορίας έχει μετασχηματίσει και αυτό το τελευταίο σχρό της ειδικευμένης εργασίας εισάγοντας ρομπότ και γενικότερα την αυτοματοποίηση στη διαδικασία της τελικής συναρμολόγησης του προϊόντος (Ramtin, 1991: 16-20). Τα ρομπότ έχουν εισαχθεί στην αυτοκινητοβιομηχανία, αλλά επίσης και σε άλλους κλάδους μεγάλης κλίμακας παραγωγής. Για παράδειγμα, η General Electric έχει εισαγάγει ένα σύστημα πληροφορικής το οποίο επιτρέπει στα ρομπότ να "επικοινωνούν μεταξύ τους" και το οποίο συνδέει όλες τις μηχανές μέ ηλεκτρικό τηλεχειρισμό σε ένα ολοκληρωμένο σύστημα, τα απομακρυσμένα μέλη του οποίου μπορούν να συνδεθούν με δορυφορική σύνδεση (Murray, 1983: 89).

Μπορούμε να συμπεράνουμε, ότι οι νέες τεχνολογίες της ευέλικτης μεταποίησης οδηγούν σε μεγαλύτερη αυτοματοποίηση της παραγωγής και επεμβαίνουν και στα στάδια συναρμολόγησης του προϊόντος, τα οποία μέχρι πρόσφατα απαιτούσαν ένταση εργασίας, με αποτέλεσμα να εκτοπίζουν θέσεις εργασίας από την παραγωγή. Αλλά η τεχνολογία της πληροφορίας εκτοπίζει θέσεις εργασίας και από τις υπηρεσίες, καθώς συμβάλλει στην αυτοματοποιημένη διεκπεραίωσή τους.

Καθώς η τεχνολογία της πληροφορίας υπηρετεί τόσο τον συγκεντροποιημένο έλεγχο του παγκόσμιου συστήματος παραγωγής και χρηματοοικονομικών υπηρεσιών, όσο και την παραγωγή την ίδια, ένα διαρκώς αυξανόμενο ποσοστό των

επενδύσεων στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες αναλώνεται σε μη υλικές εισροές, όπως το λογισμικό, ο σχεδιασμός, η έρευνα και η ανάπτυξη. Αυτή η εξέλιξη περιγράφεται συχνά ως "λογισμοποίηση της οικονομίας" (softening of the economy) (Morris-Suzuki, 1984: 116).

Για να συνοψίσουμε: Ενώ σε προηγούμενες περιόδους του καπιταλισμού υπήρχε μία διεθνής αγορά εμπορευμάτων, στη μεταπολεμική περίοδο δημιουργήθηκε επιπλέον ένα παγκόσμιο σύστημα παραγωγής και ένα παγκόσμιο δίκτυο χρηματοοικονομικών υπηρεσιών. Αλλά ενώ η παραγωγή και οι χρηματοοικονομικές υπηρεσίες έχουν αποκεντρωθεί σε ολόκληρο τον κόσμο, η διαχείριση και έλεγχός τους έχει συγκεντρωθεί σε λίγα επιτελεία στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες. Ένα διαρκώς αυξανόμενο τμήμα της μεγάλης παραδοσιακής βιομηχανίας μεταναστεύει από το κέντρο του συστήματος στην περιφέρειά του. Σ' αυτό το πλαίσιο οι προηγμένες καπιταλιστικές χώρες μετασχηματίζονται σταδιακά σε μετα-βιομηχανικές κοινωνίες υπηρεσιών, ενώ οι πρώην αγροτικές κοινωνίες της περιφέρειας μετασχηματίζονται σταδιακά σε βιομηχανικές κοινωνίες. Συνακόλουθος προς αυτές τις εξελίξεις είναι ένας νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας. Το διεθνές καπιταλιστικό σύστημα κινείται σταδιακά προς μία διαίρεση του κόσμου ανάμεσα σε λίγες χώρες που θα επικεντρώνουν κυρίως στον έλεγχο και τη διαχείριση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος και στην ανταγχαία προς τούτο παραγωγή γνώσης και τεχνολογίας, και στον υπόλοιπο κόσμο ο οποίος θα επιφορτίζεται κυρίως με την υλική (βιομηχανική, αγροτική, πρώτων υλών) παραγωγή. Καθώς η μεγάλη κλίμακας παραγωγή σταδιακά αποσύρεται από τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, η χρηματιστική κερδοσκοπία αποκτά διαστάσεις χωρίς προηγούμενο, θέτοντας τη σφραγίδα του παρασιτισμού στις οικονομίες της Δύσης.

Μπορούμε να καταλήξουμε λέγοντας ότι οι παράγοντες που κατά σειράν εξέθεσαμε και συγκεκριμένα ο μονεταρισμός και η θεσμοποιημένη επιβολή του στην Ευρώπη με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, η επαναχωροθέτηση της κλασικής βιομηχανίας από τα κέντρα του καπιταλισμού στον υπόλοιπο κόσμο, η συνακόλουθη αποβιομηχάνιση των κεντρικών καπιταλιστικών χωρών και οι νέες τεχνολογίες αλλάζουν άρδην τη φυσιογνωμία των δυτικών οικονομιών και κοινωνιών και της ευρωπαϊκής κοινωνίας ειδικότερα. Παράλληλως το κράτος πρόνοιας αποδομεύεται, ενώ το πρόβλημα της χρόνιας ανεργίας δεν φαίνεται να βρίσκει διέξοδο. Η προοπτική της επίλυσής του διά του αναπροσανατολισμού του εργατικού δυναμικού σε θέσεις εργασίας που θα δημιουργούσαν οι νέες τεχνολογίες, όπως από πολλές πλευρές υποστηρίχθηκε, δε φαίνεται να πραγματοποιείται (Kumar, 1995: 24-27). Η ευρωπαϊκή κοινωνία μοιάζει, αντιθέτως, να οδεύει προς περιθωριοποίηση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού και η κοινωνία των

2/3 δεν μοιάζει να είναι μία απλή προειδοποιητική υπερβολή. Το μεγάλο ερώτημα ασφαλώς είναι αν αυτή η κατάσταση είναι αναστρέψιμη. Η εύκολη απάντηση είναι ότι ο Μονεταρισμός και ο Νεοφιλελευθερισμός είναι μία πολιτική που μπορεί κάτω από την πίεση των ευρωπαϊκών λαών να υποχωρήσει, όπως και η ίδια η Συνθήκη του Μάαστριχτ μπορεί κάτω από την ίδια πίεση να τροποποιηθεί. Εντούτοις, οι άλλοι παράγοντες τους οποίους εκθέσαμε, η αποβιομηχάνιση των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών στο πλαίσιο του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας, όπως και η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγή και τις υπηρεσίες δεν είναι αναστρέψιμοι. Είναι λοιπόν αναπόφευκτη η κοινωνία των 2/3; Η κοινωνία της πληροφορίας που ο σύγχρονος καπιταλισμός εγκαινιάζει θα είναι άραγε μία απάνθρωπη κοινωνία, υποταγμένη στη λογική του παρασιτικού κέρδους της χρηματιστικής κερδοσκοπίας που διεκπεραιώνεται με την ταχύτητα της πληροφορικής τεχνολογίας; Είναι φανερό ότι η απάντηση δεν μπορεί να είναι ούτε απλή, ούτε εύκολη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- **Andreff, W.** (1984) "*The International Centralisation of Capital and the Re-Ordering of World Capitalism*", Capital & Class, No 22.
- **Αντωνοπούλου, Σ.** (1994) "*Το Χρηματιστικό Κεφάλαιο Επέβαλε το Μάαστριχτ*", Οικονομικός Ταχυδρόμος, 7 Απριλίου 1994
- (1997) *Σύγχρονος Καπιταλισμός και Διεθνής Καταμερισμός Εργασίας*, Παπαζήσης, υπό έλ-δοση.
- **Barry Jones, R.J.** (1997) "*Globalisation versus Community*", New Political Economy, vol. 2, No 1.
- **Bina, C. & Yaghmaian, B.** (1991) "*Post-war Global Accumulation and the Transnationalisation of Capital*", Capital and Class, No 43.
- **Blackaby, F.** (ed) (1978) *Deindustrialisation*, National Institute of Economic and Social Research, Heineman, London.
- **Blueston, B. & Harrison, B.** (1982) *The Deindustrialisation of America: Plant Closing, Community Abandonement and the Dismantling of Basic Industry*, Basic Books, New York.
- **Chossudovsky, M.** (1997) *The Globalisation of Poverty*, Zed Books, London.
- **Clark, S.** (1990) "*New Utopias for Old: Fordist and Post Fordist Fantasies*", Capital and Class, No 42..
- **Coakley, J.** (1984) "*The Internationalisation of Bank Capital*", Capital and Class, No 23.
- **Coates, D. & Hillard, j.** (1986) *The Economic Decline of Britain*, Wheatsheaf, Sussex.
- **Coriat, B. & Petit, P.** (1991) "*Deindustrialisation and Tertiarization: Towards a New Economic Regime?*", in A. Amin & M. Dietrich (eds) "*Towards a New Europe?*" Edward Elgar, Aldershot..
- **Dertouzos, M.** (1991) "*Communications, Computers and Networks*", Scientific American, September 1991
- **Diskin, J. & Koechlin, T.** (1994) "*Liberal Political Economy and Global Capitalism*", Review of Radical Political Economics, vol. 26, No 3.
- **Douglas, I.** (1997) "*Globalisation and the End of the State?*", New Political Economy, vol. 2, No 1.
- **Δουράκης, Γ.** (1997) "*Πληροφορική Τεχνολογία και Δομική Ανασχερότηση των Επιχειρήσεων*", στο Γ. Χατζηωνοταντίνου (επιμ.) *Η Ανθρώπινη Εργασία σε Σταυροδρόμν. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη*
- **Fainstein, S. & Fainstein, N.** (1989) "*Technology, the New International Division of Labour, and Location: Continuities and Disjunctures*", in R. A. Beauregard (ed), *Economic Restructuring and Political Response*, SAGE Publications.
- **Folke, S. et. al.** (1992) *South-south Trade and Development: Manufacturers in the New International Division of Labour*, St. Matris Press, N.York
- **Forbes, D. K.** (1984) *The Geography of Underdevelopment*, Croom Helm, London.
- **Frank, A. G.** (1981) *Crisis in the Third World*, Heinemann, London.
- **Frobel, F., Heinrichs, J., Kreye, O.** (1980) *The New International Division of Labour*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.

- **Hamilton, F.E.I** (ed) (1986) *Industrialisation in Developing and Peripheral Regions*, Croom Helm.
- **Henderson, J. & Castells, M.** (eds) (1987) *Global Restructuring and Territorial Development*, SAGE Publications
- **Jenkins, R.** (1984) "Divisions Over the International Division of Labour", *Capital and Class*, No 22.
- **Kumar, K.** (1995) *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of Contemporary World*, Blackwell, Oxford.
- **Liemt, G. van** (1988) *Bridging the Gap: Four Newly Industrialising Countries and the Changing International Division of Labour*, International Labour Office, Geneva
- **Linge, G. J. R.** (ed) (1988) *Peripheralisation and Industrial Change*, Croom Helm.
- **Lipietz, A.** (1982) "Towards Global Fordism?", *New Left Review*, No 132.
- **Locksley, G.** (1986) "Information Technology and Capitalist Development", *Capital and Class*, No 27
- **Mansel, R.** (1994) "European Telecommunication, Multinational Enterprises, and the Implication of "Globalization", *International Journal of Political Economy*, vol. 23, No 4.
- **McIntyre, R.** (1991) "The Political Economy and Class Analytics of International Capital Flows: US Industrial Capital in the 1970s and 1980s", *Capital & Class*, No 43
- **Mittelman, H.** (1995) "Rethinking the International Division of Labour in the Context of Globalisation", *Third World Quarterly*, vol. 16.
- **Morita, A. & Ishihara, S.** (1990) *Η Ιαπωνία που Μπορεί να Πεί "Όχι"*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- **Morris-Suzuki, T.** (1984) "Robots and Capitalism", *New Left Review*, No 147.
- **Murray, F.** (1983) "The Decentralisation of Production-the Decline of the Mass-collective Worker?", *Capital and Class*, No 19.
- (1987) "Flexible Specialisation in the Third Italy", *Capital and Class*, No 33.
- **O'Brien, R.** (1992) *Global Financial Integration: The End of Geography*, Pinter OECD (1993) *Quarterly National Accounts*
- **Παπανδρόπουλος, Α.** (1992) "Η Νομισματική Κρίση στην Ευρώπη και τα Μεγάλα Διδάγματα της", *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 19 /11/1992.
- **Pastor, M. & Dymiski, G.** (1991) "Debt Crisis and Class Conflict in Latin America", *Capital and Class*, No 43
- **Piore, M. J. and Sabel, C. F.** (1984) *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*, Basic Books, New York
- **Pollert, A.** (1988) "Dismantling Flexibility", *Capital and Class*, No 34.
- **Ramtin, R.** (1991) *Capitalism and Automation*, Pluto Press, London
- **Strange, S.** (1986) *Casino Capitalism*, Basil Blackwell
- **The European Centre for Study and Information on Multinational Corporations (E.C.S.I.M.).** (1979) *The International Division of Labour and Multinational Companies*, Saxon House.
- **Tomaney, J.** (1990), "The Reality of Workplace Flexibility", *Capital and Class*, No 40.
- **Ungerer, H.** (1989) "The European Monetary System and the International Monetary System", *Journal of Common Market Studies*, vl. xxvii, 3.
- **Wallerstein, I.** (1979) *The Capitalist World Economy*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.